

A MAGYAR UNITÁRIUS IRODALOM XVI SZÁZBELI TERMÉKEI.

A 16-ik száz reformszelleme áthatotta egész Európát s abban Magyarországot is. Mindenféle hitirányzat, melynek valamely országban akadt szószólója, kapott pártolót is. Azt, hogy mi fog bekövetkezni a megindult szellemi forradalomból, nem tudhatta senki, de hogy reformra van szükség, azt érezte mindenki. Legelőször a Luther dörgő hangja talált visszhangra, habár akkor már Erasmus meg Servét gondolatban és szóban éppen annyira vagy tán tovább haladtak volt, mint ő.

Az unitárius eszmék csirái meg voltak mindenik szavában, határozott hódítást tettek mindenik országban. Legkésőbbben kezdettek nyilvánulni Magyarországon s éppen azért itt nyertek legtisztább alakot. Alig képzelhetni felségesebb szellemi élvezetet, mint a mit egy ily korszak eszmeharczának szemlélése nyújt. Az ok és okozat logikai láncolata, a fényt feltüntető árny, a rideg formát megelevenítő szellem, mint a kaleidoskop ezernyi ezer szint váltó lencséi szemmel alig kísérhető gyorsasággal váltják fel egymást. Egy ily képet előállítani oly hosszú időről, a milyent az unitarismus multja magába ölel, a legnehezebb feladatok közé tartozik.

Az unitárius eszméknek kettős irodalmi forrásuk van, u. m.: nyomtatott és írott. Az a kiméletlen ellenszenv, a mely mindent, valami unitárius, kiirtani kész volt, a magyar unitárius eszmék mindkét nemű forrását is vagy egészen vagy részben megsemmisítette. Kivált az első időszakból még a nyomtatásban megjelent munkákból is alig maradt fenn egy-egy.

Dr. Szabó Károly hazánk kitűnő bibliographusa 1879-ben a magyar és a jelen 1885. évben az idegen nyelven megjelent magyarországi nyomtatványoknak*, két vaskos kötetre terjedő munkájában, teljes czimtarát s a ritkább művek szereztetésének és irodalmi fontosságának is igen becses leírását adta. E mű páratlanul áll irodalmunkban nemcsak azért, mert az eddig megjelent bibliographiai munkák csak kísérleteknek tekinthetők, hanem azért is, mert a jeles író minden művet részrehajlatlanul saját értéke szerint ítél meg, s mert a minék csak nyomára jöhetett, azt el nem mulasztá feljegyezni. És ez különösen nekünk unitáriusoknak kiváló örömeinkre válik, mert a mi elveink szerint gondolkozók műveiből

* Régi Magyar Könyvtár I. II. köt. Budapest. M. T. Akadémia.

sok teljesen megsemmisítve levén, e műből legalább azok czimét és íróját megismerhetjük, s ha vagy egy példánya még megtalálható, azt megtudhatjuk.

A mint annak rendén ki fog tűnni, e mű több olyan munkáról is teszen említést, a mely eddigelé teljesen ismeretlen volt s így egyházunk irodalmát még gazdagabbnak tüntette fel, mint a milyenek eddig tartók. Író legfőképpen általános bibliographiai szempontot tartott szeme előtt. Jelen közlemény czélja a 16-ik százbeli unitárius írók műveinek összeállítása és rövid ismertetése.

Ebben a tekintetben nekünk még az a különös előnyünk van, hogy Kénosi Tösér János, a tordai gymnasium egykori igazgatója, 1753-ban összeállította volt az unitárius irodalmi termékeknek nemcsak névjegyzékét, hanem azok bő ismertetését is: „Bibliotheca scriptorum Transylvaniae Unitariorum“ és „De Tipographiis et Tipographis Unitariorum“ két kötetre terjedő kézirati munkájában.*) Csak az akkori elnyomatásnak s a terhes sajtó viszonyoknak lehet tulajdonitanunk, hogy e jeles férfiú nem vált kora egyik leghiresebb emberévé s az unitárius egyház Bod Péterévé.

Kénosi a bibliographia akkor csaknem teljesen parlagban heverő mezejére kész tervvel, igazság szeretettel és fáradhatlan buzgósággal lépett. „Háládatlan és haszontalan munkának tetszhetik, — mondja az olvasóhoz irt előszavában — hogy egy író csupán a munkákat s azok száraz czimeit vizsgálja és írja össze, de mégis ha megfigyeled, nem fogod éppen megvetni e munkát, mert valamint az utas ha haszonnal akarja megjárni utját, előre pontosan áttanulmányozza a földrajzokat és földabraszokat, úgy azoknak is, a kik az irodalom mezején vizsgálódní sikerrel akarnak, nagy segítségükre van, ha ismerik a könyveket.“ A Kénosi munkája szorososan a Magyarországon megjelent munkákra és a magyar nyomdákra terjed ki, s mint ilyen még teljesen egyedül áll, habár mint maga kegyelettel elismeri, a XVI. és XVII. száz Antitrinitarius írói munkáit Sandius összegyűjtötte és Wissovatius mintegy 70 szerzővel megtoldva 1684-ben Freistadban kiadta; ezután a remonstrans írók munkái czimtarát kiadta 1728-ban C a t t e n b u r g h Adrian.

„Ezek nyomdokait ohajtván követni — mondja tovább Kénosi — én is elhatároztam (nem tartván háládatlan munkának ezt) hogy

* Mindkét munka meg van az unitárius főiskola könyvtárában, még pedig az eredeti kézírásban, a mint ez Kénosi saját, hiteles kézírásának összehasonlításából bizonyos. Így hát Dr Szabó Károly ur tévesen állítja az erdélyi muzeum példányát az eredetinek, levén az ennek másolata.

azok kedviért, a kik az unitárius írók munkáit szeretnék megismerni, vagy a kik azt hiszik, hogy az unitáriusok mindig aludtak és semmit sem irtak — az erdélyi unitárius illetőleg azon írók munkáinak, kik eredetileg erdélyiek, magyarok, szászok, vagy más helyről valók, de itt valamely nevezetes állást foglalván el munkát irtak — legalább czimtarát összegyűjtöm, összeállítom. Ezáltal ohajtom leróni elődeim iránt a tiszteletet, s megakadályozom azt, hogy azoknak a férfiaknak, kik előttünk éltek, munkái elfelejtessenek, emlékük kitörültessek s homályba burkoltatván, a feledékenység sirjába vettessék. Sajnos hogy, a mint a szives olvasó is meg fogja látni, oly munka is nem egy látott napvilágot (ha nyíltan és tisztán szabad mondanom) a melynek sokkal jobb lett volna nem látni. Ugyanis némely írók engedvén túlságos szenvedélyöknek, olyanokat adtak ki, a melyeket az utódok szégyelnek is, bánnak is, s melyek jobb volna, ha nem volnának, mert nem méltók az emlékezetre s jobb lett volna ha örökös por fedí el, vagy ha örökre a láda fenekén maradtak volna; de minthogy sokfelé elterjedtek volt s itt-ott ma is meg vannak, nem mulasztottam el ezeket is feljegyezni, ha csak valahol bár másolatukat láthattam.“

„Ugyanazért kérve kérlek, kedves olvasó, hogy ha észreveszed, hogy ezek közül valamelyik másként volna, sziveskedj megjavítani; ha pedig meglátod, hogy valamely oly munka volna elrejtve a te szekrényedben, melyet én nem kaphattam meg, kérlek, ne terheltes velem közölni.“

A Kénosi munkájában le egészen saját koráig, a legtöbb unitárius író irtott és nyomtatott munkája meg van említve, de nagyon természetesen sem ő, sem azok, a kiknek munkáját felhasználta, nem jegyezhetek fel mindent, minthogy a legtöbb könyvtár el volt zárva előlük. A Kénosi gyűjteményét megtoldotta s egészen a mult száz végeig levezette Uzoni Fosztó István. A két író munkájában is maradtak fenn itt-ott oly hézagok, a melyeket csak korunkban lehet kipótolni, midőn a kutató előtt minden nyilvános és magánkönyvtár nyitva áll. Ilyenformán reméljük, hogy e jeles források segítségével a magyar unitarius irodalom termékeinek most már a lehetőleg teljes számát adhatjuk.

Hogy a magyarországi unitárius irodalom kezdetét mely évre tegyük, azt felette nehéz meghatározni. Elsőnek tán az Erdélyben sokszor forgott *Stancaró* olasz származású, heves vitázó és éles eszű író valamelyik munkája volna tekinthető, a mennyiben ő a Blandrata és Dávid Ferencz unitárius nézetével sok tekintetben megegyezett,

de mivel Magyarországon nem adatott ki munkája, őt is, mint sok más elődjét mellőzzük. Mellőzzük Celláriust „De operibus Dei“ 1527; Campanust „Contra totum post apostolos mundum“ valamint Servetust „Christianismi Restitutio“ 1553 című unitárius szellemű munkáikkal.

Tisztán unitárius mű csak 1560-on innen jelent meg, midőn Dávid Ferencz és Heltai már nyíltan vallották az unitárius eszméket. De évekkel ezelőtt most egy vitatkozás majd valamely munka tisztán jelzé, hogy a vélemények forradalma s a nézetek harcza nem járt le még, s hogy tisztultabb formákra és függetlenebb elvekre van szükség, mielőtt az evangéliumi tisztaság helyre áll. Az unitárismusra vezető eszmeharcz különösen a Dávid Ferencz, Melius és Heltai felléptével kezdődött meg, ugyanazért az 1550—1560. terjedő időt az unitárius irodalom előkészítő korszakának tekintetjük, miért az abban megjelent műveket röviden megemlíteni szükségesnek tartjuk.

1550-ben jelent meg Heltai Gáspártól *Catechismus minor.**) 8. r. 31 számozatlan levél. (Megvan a kolozsvári unitárius Coll. ktárában kéziratban.)

1551. Heltai G. A *Biblianac* első része, azaz Mosesnek öt könyve stb. 4r. 16 sztl. lev. (Kol. Coll. Kt.)

1551. Heltai G. *Cathechismus minorja* németül ily címen: *Summa Christlicher Lehre.*

1551. Heltai G. *Vigasztaló* könyvetske keresztyeni intéssel és tanitással 8r. 134. lap németül: *Trostbuchlein mit christlicher Unterrichtung.*

1552-ben a *Biblianac* negyedik része. Az az, a *prophetaknai* irasoc: *Melyec Magyar Nyelvre fordittattac, à régi és igaz szent koenyvekboel.* Esaias Jeremias Ezekhiel Daniel Oseas Haggens Zakharias Malakhias 424 sztlan levélen (Kol. coll. Tordai gymn. kt.) Ezt követte még ez évben: *A részegségnek és tobzodásnak veszedelmes vóltáróivalo Dialogus.* 8r. 76. szatlan lev.

1553-ban újból két műve jelent meg ugyancsak Heltainak. *Catechismus* mellybe à mennyei tvdomannac *Sommáia*, à derec szent írásból, és sok keresztyén Tanítóknak írásokból roewideden egybe-

---

*) Az eredeti írásmódot a lehetőleg megtartjuk s azonkívül jelezzük a könyv alakját, terjedelmét, valamint azt is, ha valamelyik unitárius iskola könyvtárában meg van. A címek bővebb leírása s több más hasznos adat megtalálható Szabó Károly Régi Magyar könyvtárában.

szezetettoet es befoglaltattot 8r., s az 1551-ben német nyelven megjelent s fennebb leirt Vigasztalo könyvetetske. Még két év mulva vagyis

1555. jelent meg Dávid Ferencz Magyarországon kiadott első műve: *Dialysis Scripti Stancari Contra Primum Articulum Synodi Szekiensis, qui de doctina controuertitur, conscripta per Franciscum Davidis. Psalmo XXXI. 40 sztlan lev.*

1556. Dávid Ferencz *Responsum Ministrorum Ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Kalmancha in Causa Coenae Domini edita Colosuarini. Anno MDLVI. die XXI. jvlii.* — Jakab Elek (Dávid Ferencz irodalmi emlékei 28 l.) e munkát Dávid Ferencznek tulajdonítja. Szabó Károly R. M. Könyvtárában nem említi, s a Kénosi munkájában sem akadhaték semmi nyomára.

1556. Molnár Gergely: *Elementa Grammaticae Latinae etc.* 8r.

1557. Dávid Ferencz *Consensus Doctrinae De Sacramentis Christi, Pastorum et Ministrorum Ecclesiarum in inferiori Panninia et Nationis utriusque in tota Transylvania. Conscriptus Et Pvblicatus in Sancta Synodo Claudiopolitana Transylvaniae, ipsa die sanctae, individuae et semper benedictae Trinitatis.* 16 sztlan lev.

1558. Dávid Ferencz *Acta Synodi Pastorum Ecclesiae Nationis Hungaricae in Transylvania, Die Apostolorum Philippi et Jacobi. Anno M. D. LVIII. In oppido Thorda caelebratae. Quibus adiunctum est iudicium inclytæ Academiae Vitabergensis, de controuersia Coenae Domini à Clarissimo et doctissimo Viro Philippo Melanthonè conscriptum, Ecclesysque Transylvanicis transmissum.* 10 sztlan lev.

1559-ben Heltaitól: *Agenda azaz szentegyházi Chelekedetec Mellyeket követnek közenségesképpen á Keresztyeni Ministerec es Lelkipasztoroc.* Ujjonnan nyomtattatott 100 sztlan lev. (Kol. Coll.)

1559. Dávid Ferencz: *Defensio orthodoxae Sententiae de Coena Domini Ministrorum Ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in Ecclesiis Transylvanicis.* Joh. VI. Caro Mea vera est Cibus, et sanguis meus verus est polus. Qui edit meam carnem, et bibit meum sanguinem, in me manet et Ego in illo.

Ugyanebben az évben, s Jakab Elek szerint hihetőleg a fennebb idézett *Defensio* előtt jelent meg:

1559. Dávid Ferencz: *Az Urnac Vacsorairól Való közenséges Keresztyéni Vallas.* Mellyet a keresztyéni Ta-

nitőc mind egész Magyar Országból, s mind Erdelből a Vásárhelyi szent Sinatba töttéc és kiadták. A Christus szentegyházának építésére. MDLIX. Esztendobe. Mindszent Napian. 8 r. 8 sztl. lev. *)

E hitvallás szerkesztésében Dávid Ferenczé volt a főrészt s ezzel nézeteiben kifejlődött az a lényeges módosulás mely őt a lutheriektől örökre elválasztotta. Nemcsak hanem midőn így az urvacsora kérdésében a Krisztus jelenlétének és szerepének kérdését szellemies értelemben fejtette meg, egyszersmind kijelölte maga előtt azt az utat a mely a Krisztus személye felőli fogalmában is teljes változást volt előidézendő.

1560. Heltai Soltar, azaz, Szent Davidnac, es egyeb Prophe-takuae Psalmusiac, auagy Isteni dichireteknecl könyve: Szép Sum-mátskáckal rőuideden valoertelmoeckel. Magyar Nyelven etc. 10 sztlan lev. (Kol. Coll.)

Az itt felsorolt munkák különös fontossággal bírnak már csak azért is mert az erdélyi és magyarországi nyomdák legelső magyar termékei közé tartoznak. Heltai 1550. állította fel Erdélyben az első magyar nyomdát s már négy év alatt összesen tizenkét mű s ezek közül nyolcz magyar jelent meg. 1553-ban társával Hoffgreff Györggyel meghasonolván külföldre ment s mintegy hat évet külföldön töltött minek következtében *Confessio De Mediatore Generis Humani Jesu Christo vero Deo et homine etc.* című munkáját Wittembergben adta ki 1555-ben. Heltai 1559-ben már újból Kolozsvárt dolgozott a mint abban az évben megjelent munkáiból kitűnik. Dávid Ferencznek kétségen kívül előnyére volt hogy egy vele rokonszenvező férfi kezében volt a sajtó, s mégis több mint hat esztendő alatt egyetlen nagyobb műve sem jelent meg. De e hallgatás nagy eszmék és örök igazságok szülője lön. Midőn Dávid Ferencz újból a küzdőterre lép, akkor már teljes meggyőződéssel kezdi hirdetni az unitarismust mint hosszas tanulmányának és mély gondolkozásának érett gyümölcsét, annyira, hogy az 1560—1580-ig terjedő időszak az unitárius irodalom a r a n y k o r a l o n.

Az unitárius vagy egységet tanító eszméknek e korban első nyilvános hirdetője Arany Tamás kinek a mint a Melius Péter 1561-ben megjelent czáfolatából ismerjük „Tévelygések“ cím alatt volt egy munkája, melyet azonban Mélius vele visszavonatott. Arany Tamással egykorulag az unitárius hitet vallotta Egri Lukács, de munkája nem adatott ki.

*) E munkát Szabó Károly nem említi. Én Jakab Elek Dávid Ferencz irodalmi emlékei 30 l. alapján közlöm.

1562-ben megjelent Heltai Gáspártól: *A Jesus Christus-nac Wy Testamentoma Magyar nyelven.* 528 sztl. levél. (Kol. coll.) 1565-ben: *Historia Inclyti Matthiae Hunyadis etc.* 12. sztl. levél. 1565. Ugyancsak Heltaitól a *Bibliának Második része* és 1566-ban *Száz Fabula* mellyeket Ezopusból, es egyebuennen egybe gyuetet és öszve szoerzet a fabulaknac értel-mével egyetembe. Cum S. R. M. H. Priuilegio etc. 8 r.

Ez időtájban már az eszmék forrongása tetőponton állott. Csak éppen alkalom kellett hogy kitörjenek és végül állandó biztos medret készítsenek magoknak. A Thordán, Gyulafehérvárt és Maros-Vásárhelyt tartott zsinatok vitatkozásai fejtették ki az Isten-egység tanát. Igy jelentek meg:

1566-ban *Disputatio prima Albana seu Albensis*, habita 1566. 24. Feb. Impressa Claudiopolis eodem anno.

1566-ban *Catechismus Ecclesiarum Dei in Natione Hongarica par Transilvaniam.* Que relicto Papisto Deo quaterno, verbum Dei de sacrosancta Triade, Vno vero Deo Patre et filio eius, Domino Jesu Christo, ac amborum Spiritu amplexu sunt, simplicitatequ pia ac puritate illud credunt ac profitentur. Regiae Maiestatis, Domini nostri clementissimi assensu ac voluntate excusus et publicatus. 51 sztlan lev. alánlva II. János választott királynak. Ezt követi:

Sententia concors Pastorum ac Ministrorum Ecclesiae Dei Nationis Hungaricae in Transylvania, De propositionibus Doctoris Georgii Blandratae et Fraisisci Daudis etc. (Kol. Coll.) A fennebbivel együtt adatott ki:

Propositiones in Disputatione Albensi coram Regia Maiestate à D. Georgio Blandrata et Francisco Davidis propositae Limitationi Ministrorum, qui ex Ecclesiis Hungaricis Disputationi interfuerunt: Quibus accessit sententia, de praedictis et limitatis propositionibus Synodi Vasarhelyiensis, eodem Anno 1566. die XIX. Maji. frequenter celebratae.

E katechesis és propositio az első mű a mely ha nem is tisztán unitárius még, de biztos jelül szolgált arra hogy ha az egység a különböző nézetűek között létre nem jöhet, akkor Dávid ki ezeknek fő szerzőjéül tartható,*) kénytelen lesz még a szakadás árán is nyílt vallomást tenni unitárius hitéről. Erre elég okot szolgáltatott különben a *Melius debreceni Confessio brevisse* mely Davi-

*) V. ö. Dávid Ferencz élete Jakab Elektől 73. sk. lap.

dot és nézetet éles gunynyal czáfolja. Dávid Ferencz megfelelt erre valamint az ugyanakkor tartott debreczeni zsinat végzéseire is. Különös fontosságú ez a felelet ránk nézve nemcsak azért, mert Dávid Ferencznek ez az egyik első unitárius műve, hanem azért is mert ez a gyulafehérvári unitárius könyvnyomdának első terméke.

1567. Dávid Ferencz *Refutatio Scripti Petri Melii, quo nomine Synodi Debrecinae docet Iehoualitem, et trinitarium Deum Patriarchis, Prophetis, et Apostolis incognitum. Albae Juliae Excudebat Typographus Regius Raphael Hoffhalter. 48 sztl. lev. (Kol. coll.)*

Ugyanabban az évben még három műve jelent meg Dávid Ferencznek:

1567. *De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii Et Spiritus Sacti Cognitione, Libri Duo. Authoribus ministris Ecclesiarum consentientium in Sarmatia, et Transylvania. I. Thess. 5. Omnia probate, quod bonum est, tenete. Albae Juliae 4r. 190 lev. (Kol. coll.)*

1567. *Roevid magyarázata* mikeppen az Antichristus, az igaz Istenroel való tudomant meghomalosította: Es à Christus az oe hiveinek általa tanituan minket, mikeppen epitette meg az oe meniei szent Attiarol, es oe magaról, es a szent Lélekról bizonyos ertelmet aduž eloenkbe. *Psal. LI. A te bolczesegednek titkait intetted meg mi nekuenk. Albae Juliae M. D. LXVII. 4r. 72 lev. (Kol. coll. Tordai gymn.)*

1567. *Roevid Utmutatás az Istennek igeinec igaz ertelme, mostani szent Haromsagrol tamadot vetelkedesnec meg felytésére és itelesere hasznos es szuekseges. Esaiiae IIII. Az napokban az vrnak az oe sengeie fel magasztaltatic, és diczoesegben leszen stb. Albae Juliae etc. M. D. LXVII. a 4r. 66 sztl. lev. (Kol. coll.)* E mű ajánlva van: *Az Istenfeloe es igaz nemes ferfiunac, Mikola Ferencznek⁴ Karáczon hava XXVIII. napján.*

A most már kolozsvári iskolai igazgató Dávidnak, valamint az iskola igazgatásában, ugy az unitárius elvek tisztázásában is számos segítője akadt, annyira hogy a következő évben az unitárius irodalomnak egész áramja indult meg. Ugyanis megjelent a kolozsvári ekklesia papja s az iskola egyik tudós tanítója Basilius Istvántól.

1568. *Egynehani kérdéses ca keresztiени igaz hitroel és auual ellenkezo tudomanyrol az Istennek egyhazaba. stb. stb. 4r. 71. sztlan levél. Ajánlva Pokai Jakabnak „király oe Felsege Hopmesterenec es hiv tanaczanac. (Megvan a Kol. coll. 2 péld.)*

1568. Ugyancsak Básiustól: Az Apostoli Credonak Roevid Magyarazattya. A szent Irasnac folyasa szerent. I. Thess. V. 4r. 110 sztlan. levél ajánlva Békes Gáspárnak. (megvan a Kol. coll. 2 péld.)

1568. Dávid F. Literae Convocetoriae ad seniores Ecclesiarvm Superioris et Inferioris Pannoniae ad indictam Synodum Thordanam ad tertium Martij diem, additis Thesisibus ibidem disputandis etc. 8 sztl. levél (Megvan a Kol. coll. Kt.)

1568. Dávid F. Brevis Enarratio Disputationis Albanae de Deo Trino, et Christo Dyplici coram Serenissimo Principe et tota Exclesia decem diebus habita. A. D. M. D. LXVIII. 8. martij. etc. 96. sztlan lev. (Megvan a Kol. coll. Kt. 2 péld.)

1568. Theses Thordae Disputandae ad XIII. Diem Nouembris, et in Synodo Varadina die 22 Augusti publicatae 4r. 2 lev.

1568. Dávid F. Antithesis Pseudo Christi cum vero illo ex Maria nato. Lucae 2. etc. 12 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. a tordai és a kereszturi gymn. kt.)

1568. Dávid F. Aequipollentes ex Scriptvra Phrases, de Christo Filio Dei ex Maria nato figuratae, Quas si quis intllixerit et in numerato habuerit, ad multa intelligenda in scripturis iuuari poterit. 4r. 4. sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. Refutatio Propositionum Petri Melii non inqvirendae veritatis ergo sed ad contendum propositarum, ad indictam Synodum Varadinam 22 Augusti 1. 5. 6. 8. 4r. = 26 sztl. levél. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. De Mediotöris Jesv Christi hominis Divinitate, Aequalitateque libellus. Ezzel együttvan Celleriustól: De restauratione Ecclesiae Cellarii, cum epistola praeliminari Fabricii Capitonis etc. 4r. 54 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid F. Demonstratio falsitatis dotrinae Petri Melii etc. 4r. 4 sztl. lev. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Csázmai István Thordai Sandor Andras Irasara valo felelet: Melyben az Antichristus három Isteninek doegleletes tudomaniat otalmazza, hamissaggal es szidalommal. Szt.-János Másodic Leveleben. Minden ki el tauszic, es à Christus tudomaniaban meg nem marad ninczen Istene: à ki pedig à tudomanyban meg marad, annac atia s mind fia vagyon. Albae Juliae excusum per Rapháelem Hoffhalterum Anno etc. M. D. LXVIII. 4r. 16 sztlan levél. (Megvan a Kol. coll. kt.)

1568. Dávid Ferencz. Az szent Irasnac Fvndamentomabol voett Magyarazat az Jesus Chistusrol es az oe igaz istensegeroel. Szent Janos latasarol irt konyuenek 22 reszeben. stb. 47. szatlan lev. Ajánlva Pokai Jakabnak. (Meg van a Kol. coll. kt.)

1869. Dávid Ferencz. Első Resze az szent irasnac kuelen kuelen reszeboel voet predicacio nac az atya istenroel, ennek kedig az oe fiarol az Ihesus Chirstvsról, es az mi oeroecsegeunc nec peczetiroel az szent lelekroel: Irattattak D. F. az meg feszuel Ihesus szolgálaiatol 2 r. 193. lev. (Megvan a Kol. coll. 2 péld. a kereszturni és tordai gymn. kt.)

1569. Dávid F. De Regno Christi Liber primus. De Regno Antichristi Liber secundus. Accessit tractatus de Paedobaptismo, et Circuncisione. Rerum capita sequens pagella demonstrabit. Joan 15 ver. 14. 4r. I. könyv = 73 szatlan lev. II. könyv = 102 szatlan lev. A második könyv külön czime: De Regno Antichristi et eius mysteriis: Deque Paedobaptismo, etc. (Megvan a Kol. coll. a kereszturni és tordai gymn. kt.) Kénosi T. J. hibásan tulajdonítja Blandranak (De Typographiis et Typographis Unitariorum 252 l.)

1569-ből van Sommer János kolosvári iskolai lectortól: Elegia In Nuptias Clarissimi Viri D. Petri Bogneri Coronae LL. Doctoris, et pudicissime virginis Annae filiae D. Joachimi Koch, Consulis Mediensis Quarum Solennitas erit die 20. Februarij Anno 1569. etc. 4r. 4 szatlan levél.

Az 1567—1569-ig megjelent s itt felsorolt művek mind a gyulafejevári nyomdából kerültek ki, a melyet II. János (Zsigmond) király állíttatott volt fel, s a melyet az unitáriusok csak e három esztendőben használtak. A három esztendő közül 1567-ben megjelent öt munka (és nem négy mint Simén Domokos a Ker. Magvető X. köt. 177. l. irta), melyek közül kettő magyar és három latin. 1568-ban tizenkét munka (és nem tiz l. u. o.) öt magyar és hét latin, 1569-ben öt és pedig két magyar s három latin nyelven, vagyis összesen 22 munka, 9 magyar és 13 latin nyelven. E munkák részletes ismertetésébe bocsátkoznunk jelenleg nincsen alkalom, azonban a fennebbiek alapján helyre kell igazítanunk egy tévedést a mely a Ker. Magv. X. köt. 227. lapján „Az Unitáriusok könyvnyomdái és azok kiadványai“ czimű közleményben van. Ugyanis Dávid Ferencznek a Kénosi Tösér János kézirati munkája alapján 1567-ről első munkául „Az Jezus Kristusrol és az ő Istenségéről“ czimű munka tulajdoníttatik. Dávidnak ily czimű munkája nincsen, hanem igenis van egy 1568-ból, a melynek czime: Az Szent Irasnac Fundamentumabol voett Magyarazat az Jezus Christusrol es az oe igaz isten-

segerol stb. (lásd fennebb). E tévedést valószínűleg a Kénosi munkája másad kézből eredt margoji jegyzete idézte elő. A Ker. Magv. idézett helyén közölt tartalom-jegyzék a Dávid Ferencz Rövid Magyarazat stb. czimü s 1567-ben megjelent műnek tartalma.

Az 1567—1569-ig terjedő idő a legfényesebb lapokon van megörökítve az unitarizmus történelmében. Oly lánglelkü, éles elméjü, nagy tudományu és roppant munkát elbíró férfival élén minő Dávid Ferencz volt csaknem villám szárnyakon terjedt el az országban mindenfelé. Akkora munkásságot a reformatio előharczosai között Magyarországon senki s ahoz hasonlót csak Melius tudott kifejtetni. A ritkább jelenségek közé tartozik az a mit Dávid 1568-ban mivelte a sajtóban midőn összesen egy magyar és hét latin munkát adott ki. Minden munkának különös értéke van az unitárius hitvita irodalomra. Ritkaságoknál fogva most már kevesen használhatják, azonban Jakab Elek „Dávid Ferencz élete“ jeles műve e hiányon nagy mértékben segített azzal, hogy mindeniket részletesen ismerteti és becses észrevételekkel kíséri. Ugyancsak e mű irodalmi részében a Dávid Ferencz munkái czime egészben adva lévén az itt közlöttek kipótlására a Szabó Károly Régi magyar könyvtárán kívül arra utaljuk az olvasót.

Az ezután megjelent művek kiadási helye ismét Kolozsvár és a kiadó Heltai vagy később örökösei. Méltán ide sorozhatók már most a Heltai munkái is, mert ő Jakab Elek szerint körülbelöl 1568-ban unitáriussá lett, Szabó Károly szerint is 1570-ben unitárius volt.

1564. Molnár Gergely: *Cathchesis Scholae Claudiopolitanae, ad pietatis studiosam iventutem in doctrina christiana fideliter exercendâ proposita. Claudiopoli in officina C. Helti.* 8 r. 110 sztl. lev.

1564. Molnár Gergely: *Prima Doctrinae Christianae Rvdimenta, Pveris Scholae Claudiopolitanae, Christiana religione informandis, ad ediscendum proposita 1 Tim. 3. A puero sacras literas noveris. Claudiopoli Excvsvm In officina Casparis Helti.* 8 r. 38 sztl. lev.

1566. Molnár Gergely. *Thomae Linacri Grammatices Compendiosa per quaestiones explicatio. A G. M. sanctae memoriae, in vsum studiosae iuventutis conscripta. Cvm. S. R. M. Privilegio, Claudiopoli A. D. 1566.* 8 r. 144 sztl. lev.

A czimlevél hátlapján áll Heltai Gáspár ajánlása a tanuló ifjaknak.

1569. Dávid Ferencztől: *Az Váradí Dispotacionak avagy vetelkedésnek, az egy Attya Istenről, és annak Fiaról, az*

Jesus Christusról, és a szent Lélekről igazán való elő számlálása, mely mindenik felnee akarattýából kezdetett Mind szent havanac 20 napan. 1569. eszt. 2 r. 103 sztlan lev. Ezzel együtt adatott ki:

Az Egy atya Iste nről, Es az oe Fiarol, az Jesus Christusról és a szent Lelekről való roevid vallás, Az Prophetáknac és az Apostoloknac írása szerént. (Megvan a Kol. Coll. kt. kereszturi gymn. kt.)

1569. Dávid F. et Georgius Blandrata, Refvtatio Scripti Georgii Maioris, in qvo Devm trinvm in personis, et vnvm in Essentia: Vnicum deinde eius Filium in persona, et duplicem in naturis, ex lacunis Antichristi probare conatus est etc. Ajánlva Csáki Mihálynak, II. János király cancellariusának. 8 r. 208 sztl. lev. (Megvan a Kol. Coll. kt.)

1570. Dávid F. Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum quae vnvm Deum Patrem Chisti et Jesum Christum filium Dei crucifixum, vnvmque amborum Spiritum confitentur. etc. 4. r. 14 sztl. lev.

1570. Dávid F. Könyvetske Az igaz Kerestyéni Kesztségről, és a Papa Antichristusnac Maymozássaról stb. 8 r. 160 sztl. lev. E könyvet mely eredetileg flandriai nyelven volt írva, s aztán németre fordítatott, Dávid Ferencz a németből fordította le.

1570. Heltai Gáspár, ki ekkor már unitárius volt írta: Halo. Mellyel a megtestesoelt oerdeg a Papa Antichristus Hispaniaba az egyuegyue jambor Keresztyéneket, az evangeliumnak koevetoeit, halhatatlan alnoksagokkal és mesterségoeckel meg koerueli, kikeresi, és megfogja, és minden marháiokat el vévén, kimondhattlan, kegyetlen kényockal meg kényoza, és rettenetes halalockal meg oeli, Az oe Pilésses hoheri, Es az oe bolond szolgai, à meg vackitot Feiedelmec által. Egy iambor Keresztyén és tudos Hispaniol által. Gonsalvivs Reginaldvs által iratott és ki adatott. 8 r. 184 lev.

1570. Heltai G. Disputatio de Deo per decem dies continvos indictione Sereniss. Principis etc. inter partes habita in urbe Transyluana: Alba Jvlia 4 r. 139 sztlan lev.

1571. Dávid Ferencz Az Egy eo magatol való Fel séges Istenroel és az oe igaz Fiarol à Nazareti Jesusrol, az igaz Messiasrol, A szent írásbol voet Vallastétel: Melyben a Pápánac és à Papazóknac minden okoskodassoc és hamis magyarazattoc meg feitetnec stb. 4 r. 150 lev. (Megvan a Kol. Coll. 2 pld., a Kereszturi gymn. kt.)

1571. Dávid F. Az egy Attya Istennec, es az oe aldot szent fianak, az Jesus Christusnac istensegekreol igaz vallastéttel stb. 4 r. 81 lev. (Meg van a Kol. Coll. kt. 2 pld.)

1571. Dávid F. Literae Convocatoriae, unâ cum Propositionibus in Synodo Vasasarhelylina disputandis ad diem XX Mensis Septembris. etc. 4 r.

1571. Sommer János Oratio Fvnebris, In mortem Illustrissimi etc. . . Principis ac Domini D. Joannis Secundi Electi Regis Hungariae. etc. Qui Natus est Anno Domini 1540. Diem vero suum sanctè abijt 1571. Mart. 14. etc. 4 r. 20 sztl. lev.

1571. Heltai Gáspár némileg kijavitva kiadta Verbőczi István Decretvm. Az az, Magyar és Erdely Orszagnac Toeruény Koenyue. 4 r. 188 lev. (Megvan a Kol. Coll. kt.)

1571. Csanádi Demeter. Vita Joannis Secvndi Electi Hvgariae Regis, Scitico Sermone a D. Chanadi eiusdem Principis Secretario miserabiliter decantata. 4 r. 4 sztlan lev. Debreczen.

1571. Ugyanaz Kolozsvárt.

1574. Heltai Gáspár Cancionale. Az az Historias Enekes koenyv: Mellyben kuelemb fele szép loet dolgoc vadnac nyomtatua, a Magyar Kiralyokról, egyeb szep loet dolgokról, gyoenyoerueségesec oluasasra és halgatásra. Az Enekeknecl Laistromat megtaláloed a koeuetkezoel levelen. Psalm XLVI. stb. 4 r. = 232. sztl. lev. (Kol. Coll. 2 pld. a Kesztori gymn. kt.)

1575. Heltai Gáspár Chronika az Magyaroknak dolgairól: Mint ioettek ki a nagy Scythiaból Pánnoniában, Es mint foglaltac magoknac az országot, Es mint birták azt Hertzegroel Hertzegre, Es Királyról királyra, nagy soc tusakodasockal és számtalan sok viadallyockal, Mellyet Heltai Gaspar meg irta Magyar nyeluen, Es ez rendbehosza, az Bonfinius Antalnak nagy koenyueból, es egyeb Historias koenyuekboel, nem kiczin munkaual stb. 2 r. 211 sztl. lev.

1577. Csanádi Demeter. Historia de Vita, morte univetsaque fortunae alea Illustris Principis ac D. D. Joannis Secundi, Regis Hung. etc. Debreczen 1577. 4 r. megjelent 1871 Kolozsvárt és Debreczen.

1577. Enyedi György. Igen szép Historia az Tancredus király leányáról Gismundáról és a királynak titkos tanácsáról Gisquardusról, kik között felbonthatatlan szeretet lévén, halálra adták magokat. Olasz nyelvből az Bocatiusból Deakra fordittatván G. E. T. (Georgius Enyedinus Transylvanus) által. Debreczen, 1577. 4 r.

1577. Bogáti Fazakas Miklós. Szép Historia. Az tökéletes Asszonyi állatokról. Mely az Plutarchusból fordítottatott Magyar nyelvűre. Ad notam. Gongya közül egy fő gongya embernek etc. Nyomtatott Kolosvárt 1577 eszt. 4 r. 27 sztl. lev. Bogátira vonatkozólag l. Keresztény Magvető XV. köt. 1-ső s köv. l.

1577. Bogáti Fazakas Miklós. Az ötödik része Mátyás Király dolgainak mint haláláig. Ad notam: Árpád vala fő az kapitánságba. 4 r. 40 sztl. lev. Kolozsvart.

1578. Dávid Ferencz: Libellus parvus, XXX Thesibus Blandratae oppositus in quo disseritur Jesum Christum vocari nunc non posse Deum, cum non sit verus Deus: Jesum invocari non posse in precibus: Justificationem et Praedestinationem a Luthero et Calvino male fuisse intellectas: de Regno Messiae, quem fore Profetae divinarunt, qui esset Jesus Christus. Anno 1578 in lucem emissus. E könyvecske a Szabó K. véleménye szerint a Heltai-féle nyomdában jelent meg. Ma egy példánya sem ismeretes. Kénesi is csak e czímet közli s valószínű, hogy nem látta.

1578. Molnár Gergely. Thomae Linacri Britannii Grammaticae compendiosa quaestiones explicatio. 8r. 144 sztl. lev. Kolozsvár. Egy az 1566-ban megjelenttel.

1579. Judicium Ecclesiarum Polonicarum de causa Francisci Davidis, in questione de vera hominis Jesu Christi, filij Dei viuentis invocatione. Mart. 10. Omnis igitur qui confitebitur me coram hominibus, confitebor et ego eum coram Patre meo qui est in Coelis stb. Claudiopoli. 4 r. 28 sztl. lev. (Kol. Coll. kt.)

1580. Valkai András Bánk bánnak historiája stb. Debreczen. 4 r. 8 sztl. lev

1580. Bogáthi Fazakas Miklós. Az oetoeidic Resze Matyas Kiraly dolgainak mind halálaig. 4 r. 40 sztl. lev. Kiadatott még 1577-ben is.

1580. Valkai A. Historia, Enec szerent szerevze, az Longobardvsoc Tized Kirallyokról stb. 4r. 9 sztl. lev.

1580. Valkai András. (és Nagy-Bánkai Mátyás). Két szép Historia az első az Nagy Werbáncsbanról, miképpen az András Királynak feleségét megoelte az ő nagy vetkéért. Mikoron írának Christus Wrunknac születése után 1. 2. 0. 1. Esztendőbe. Az második az ieles vitéz fejedelméről, az Hunyadi Janonusról stb. Kolosuarot. 4 r. 24 sztl. lev.

1582. Defensio Francisci Davidis in negotio, de non invo-

cando Jesu Christo in precibus. Deu. 6 v. 13 et 10 v. 20. Math. 4 v. 10. Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli seruias etc. 8 r. 408 lap. Végül

De Dualitate Tractatus Francisci Davidis in tria capita distinctus. 31 sztl. lev. E nevezetes könyv tartalma:

1. Czimlevél.
2. David F. thesisei: De non invocando J. Christo.
3. Responsio Socini Fausti ad theses F. Davidis.
4. Fr. Davidis confutatio responsionis Faustinae.
5. Judicium Ecclesiarum Polonicarum de Causa Fr. Davidis etc.
6. Confutatio vera et solida Jvdicii Ecclesiarum Polonicarum de causa Fr. Davidis Authore Jacobo Paleologo Kolozsvar (Kol. Coll. könyvt.)

1576. Bogáthi Fazakas Miklós. Három Jeles Foe Hadnagykornac, Az Nagy Sándornak, Anibálnac és az romai Scipionac, az Bodogsagnac helyén az foe helyről való vetélkedésec. Ad notam: Jollehet nagy sokat szólunk Sándorról. 4 r. 6 sztl. lev. Kolozsvár. (Lásd Ker. Magvető XV. 388—90 lap.)

1579 előttről, de bizonytalan hogy melyik évről való Dávid Ferencz: Isteni dicsiretek imadságos és vigasztalo énekek... 12 r. Kolozsvar (meg van csonkán a kereszturi gymn. kt. Böven ismeretve a Ker. Magvető VI. köt. 94—107 l.)

(Heltai Gáspár) Az Fortvnatusról való szép historia, énece szerint szerevezve stb. 68 sztlan lev. Toldi Heltainak tulajdonítja de sem a szerző neve sem az év szám nincs kitéve. Heltai kiadása.

Heltai Gáspár Agenda. Szabó Károly szerint az első kiadás 1550—1553 közt jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Evangeliumok és Epistolac.... 8 r. = 223 sztl. lev. Szabó K. szerint 1550—1551 között jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Evangeliumok és epistolák 12 r. 1550—1552 között jelent meg Kolozsvárt.

Heltai Gáspár Isteni dicséretetek és könyörgések. Szabó Károly szerint bizonyosan a Heltai munkája és pedig 1568 utánról a mikor már unitárius volt, — tehát 1570—1572-re tehető.

Énekes könyv 4 r. 216 sztlan levél. Heltai nyomdájában készült. Toldi Hofgref gyűjteményének tartja. Szabó K. hajlandó Heltainak tulajdonítani. E kor nyomtatott termékeihez tartozik még egy külföldi kiadása s bizonytalan datumu munka:

1550. *Elegia Scripta ad Eximen D. Franciscum I. V. Doctorem, ac Vicarium Ecclesiae Albensis in Transylvania etc. a Francisco Davidis Colosvarino* 4 r. 4 levél. Jakab Elek németországi nyomtatásnak tartja. (Dávid Ferencz irodalmi emlékei 24—27. l. egészen közölve.)

Ime az unitarismus arany korának gazdag termékei az irodalom mezején. Dávid Ferencz volt az unitárius egyház, de egyszerűsmind az unitárius irodalom megteremtője is. Istentől nyert kitűnő talentumai, bámulatos munkaereje őt erre teljesen alkalmassá tették. Azonban arra hogy ily óriási munkát kifejtessen, nagy mértékben befolyt a mindig készen álló sajtó. A gyulafehérváriiban 3 évig a kolozsvári Heltai-félében egész működése alatt nemcsak hogy kiadták műveit hanem oly jelesen is állították ki, hogy ama kor nyomdászatának becsületére válik. Ennek lehet tulajdonítani hogy melléje az unitárius írók közül egyszerre többen léptek fel: Heltai Gáspár pap és könyvnyomtató; Basilius István tanító, később pedig kolozsvári pap; Csázmai István gyulafejérvári pap; Sommer János iskola tanító; Enyedi György tanító, igazgató és később püspök. Molnár Gergely kolozsvári tanító és isk. igazgató. Blandrata György tudós orvos (l. életét Ker. Magvető XII. 1-ső s köv. lap.) is az unitárius írók közé tartozott, de mivel külön munkája nem jelent meg, neve csak a Dávid Ferencz neve alatt fordul elő.

E különböző írók sokféle tárgyat öleltek fel anynyira, hogy az egyházi élet és a tudomány nevezetesebb ágai mind el voltak látva megfelelő művekkel már ez időszakban. Ugyanis: Theologiai tárgyú mű volt 35. Catechesis 6. Erkölcsei tárgyú 1. Vallásos tárgyú 35. A gyakorlati lelkészethez tartozó 2. Énekgyűjtemény 4. Történelmi mű 11. Államtudományi 1. Szépirodalmi 2. Nyelvtani 2.

BOROS GYÖRGY.

A SZENT ATYÁKBÓL KISZEDEGETETT TANULSÁGOK.

Pécsi Simontól.

Életnek ösvénye.*)

Az kevélységet tökéletes eltávoztatással távoztasd magadtul. A képmutatást és tettetes szentséget, jóságot hasonló képpen távoztasd.

Minden hamisságtul és hazugságtól tavol légy.

Mások csufolásától és megnevetésétől távul légy.

Rágalmazástul és Susorlástul tavul légy.

Haragtul tavul légy. Fogadás tételidben való botránkozásoktól igen őrizedjél.

Távoztasd akármely ember nyomorgatását, se marhájokban, se jóságokban valo bántását, gyűlölségeket és bosszuállásokat távoztasd.

Ne költs csuf nevet felebarátodra, se ne híjad, nevezed oly névvel, a melyet mások csufolásáért költöttek rea, hanem ha az már jónevezetére és tisztességére vált volna az ő nevezetiben.

Mások rágalmazásit ingyen se beszélyed, számláljad, se azokat igaz gyanánt ne fogadjad, se híjded.

Ne ülj az hivalkodó ülőkkel az utcák szegletin, se a kösség gyülekező házában ne ülj.

Ne mulass együtt oly asszonyállattal, ki tilalmas tetőled.

Ne egyél kenyeret fertelmes pogány gazdáknál, se hasonló udvarfiainál külömben, hanemha nem kaphatnál hívek keze által készített kenyeret.

Ne gyakoroljad a szabados vendégségeket.

Ne beszélgess hejában való beszédekert és meglásd, hogy az éccakákon tanulj erőssen, úgy hogy az álom a Sz. Törvény tanulása felett nyomjon el és ne kellések el alunnod haszontalan beszédek közben.

Soha ne szálljon reád a szent szombath az estvéledésnek két-séges homályosságában; de meg intsed jó idején teljes egész házadat a szombatnak őrízéséről; és megelőzzed jó idején a szombat estin, hogy déllesti imádságodat siessed nagy időn elmondani, hogy fogadhassad és kezdhessed a szombathot még a fényes napnak fennlétekorán.

---

*) Pécsi Simonnak „A Szent Atyákból kiszedegetett tanulságok, magyarra zsidóból fordítottatott mind magyarázatjával egyetemben az Isten törvényét szerető atyafiak kedvékért és épületekért“ című kéziratban maradt munkájából egy részlet, mely a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban levő Pécsi-féle vegyes műveket tartalmazó példány utolsó lapjain találtatott.